

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.8: 336.11 (477)

В. В. НЕБРАТ,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу економічної історії
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”
(Київ)*

ІСТОРИКО-ФІНАНСОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.*

Висвітлено історико-фінансові дослідження українських учених XIX — початку XX ст. у контексті становлення теорії державних фінансів, обґрунтування та аналізу реформ у сфері оподаткування, бюджету та державного управління.

Ключові слова: фінансова наука, історія економічної думки, історія державних фінансів, фінансові реформи, бюджет, податки.

V. V. NEBRAT,
*Cand. of Econ. Sci.,
Senior Sci. Researcher,
Head of the Department of Economic History,
of the Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

HISTORICAL-FINANCIAL STUDIES IN THE UKRAINIAN ECONOMIC THOUGHT IN THE XIX-th CENTURY — BEGINNING OF THE XX-th CENTURY

The historical-financial studies of Ukrainian scientists of the XIX-th century — beginning of the XX-th century are considered in the context of the formation of the theory of state's finances. The reforms in the fields of tax, budget and state's management are substantiated and analyzed.

Keywords: financial science, history of economic thought, history of state's finances, financial reforms, budget, taxes.

Вивчення податкових реформ у взаємозв'язку з теоретичним аналізом проблем нерівності оподаткування, співвідношення прямих і непрямих податків, митної політики, запровадження нових видів податків і створення власне податкової системи ринкового типу було предметом дослідження П.Л. Кованька. Свою першу наукову роботу він присвятив історико-критичному аналізу реформаторської діяльності М.Х. Бунге. Вчений наголошував, що питання дефіциту й непродуктивних витрат були традиційними, але підходи, які використав М.Х. Бунге для їх вирішення, виявилися новаторськими й прогресивними, отже, заслуговували на

* Закінчення статті. Початок — у № 3, 2013 р.

глибоке наукове вивчення. Дослідження фінансових реформ автор проводив за такими головними напрямками: по-перше, перетворення у сфері прямих податків; по-друге, перетворення у сфері непрямих податків; по-третє, перетворення у сфері мита і податків на майно; по-четверте, перетворення податкового управління. Аналізуючи прямі податки як основу податкової системи, П.Л. Кованько зауважив, що в Російській імперії до реформи 1880-х років справляння податків не відповідало ні принципу економічної доцільності, ні, тим більше, принципу соціальної справедливості. Крім того, він називав фінансове господарство позбавленим системи, а пряме обкладання вважав мало схожим на податки у справжньому сенсі цього слова [14]. Податки, сплачувані селянами, не співвідносилися з їхнім майновим достатком; землеволодіння дворян не оподатковувалися; збори за право торгівлі та промислів гальмували їх розвиток замість того, щоб сприяти й заохочувати.

П.Л. Кованько високо оцінив реформи М.Х. Бунге у сфері податкового управління, зокрема, запровадження посади податних інспекторів. Головним завданням залишалось звільнення поліцейського відомства від не властивих йому фіскальних обов'язків; потім, після повного скасування подушної податі, виникло питання про зміну паспортної системи і кругової поруки. Таким чином, йшлося про принципово іншу організацію фінансових відносин, яка б не мала нічого спільного з феодалними пережитками, а спиралася на юридичні закони та економічну свободу – атрибути громадянського суспільства й ринкової економіки. Аналогічну оцінку реформаторської діяльності М.Х. Бунге дав М.І. Туган-Барановський у відомій статті “Вітте і Бунге як міністри фінансів” (1915), зазначивши, що здійснені ним заходи “знаменували собою європеїзацію та демократизацію нашої фінансово-економічної політики” [15].

П.Л. Кованько продовжив аналіз фінансових проблем у контексті практичної діяльності уряду у дослідженні “Реформа 19 лютого 1861 року та її наслідки з фінансової точки зору (Викупна операція 1861–1907 рр.)”. Він ставив перед собою завдання проаналізувати реформу з точки зору державних фінансів. “Наділення колишніх поміщицьких селян землею за участю уряду є, – писав науковець, – єдиною у світі за широтою замислу та виконанням кредитною операцією. Вже тільки ця обставина має виправдовувати обрання теми” [16, с. 2]. У цій праці П.Л. Кованько виконав перевірку фінансових розрахунків здійснення викупної операції та її фінансових результатів. Автор довів, що кріпосництво в Російській імперії створило особливий уклад податкового устрою, який не допускав подальшого зростання державного бюджету. Закріпаченню селянства сприяли: у сфері прямих податків – подушна подать з її круговою порукою та паспортним збором; у сфері непрямого оподаткування – соляний податок і винні відкупи; у сфері фінансового управління – відсутність звітності, зловживання, страх розголосу. Висновок дослідника зводився до того, що вся фінансова система являла собою анахронізм, а фінансові труднощі відігравали значну роль серед причин, які штовхнули уряд на шлях селянської реформи. Проаналізувавши перебіг і реальні результати скасування кріпосництва в Російській імперії, П.Л. Кованько зауважив: “Відміна кріпосного права мала своїми наслідками, з одного боку, посилене надходження коштів до держави, а з іншого – можливість залучення до оподаткування нових, недоторканих джерел” [16, с. 477]. Характе-

ризуючи в цілому позитивно фінансові підсумки реформи та викупної операції, він зазначав, що звільнення селян мало відбутись одночасно з податковою реформою, запізнення останньої на два десятиліття завдало значної шкоди казні й народному господарству.

Поряд з історико-теоретичною розробкою проблеми забезпечення доходів держави, увагу науковців і фінансистів-практиків дедалі більше привертало питання державних витрат. Дослідження економічних потреб держави в їх історичному розвитку, динаміка державних витрат, їх класифікація та теоретичне обґрунтування стали предметом наукових розвідок Г.Д. Сидоренка, І.І. Янжула, К.Г. Воблого та інших вчених. Аналізуючи історичний розвиток державних витрат, Г.Д. Сидоренко наголошував: “Потреби держави, тобто потреби уряду в господарських засобах, а відповідно, і витрати держави, пов’язані, по-перше, з метою держави і, по-друге, з відносинами її з іншими суспільними союзами, що входять до складу держави. Що стосується мети держави, то вона змінюється одночасно з розвитком народного життя, в міру того, як народне життя розвивається, коло завдань держави все більше і більше розширюється” [5, с. 17–18]. Швидке зростання державних потреб та зміну їх економічного змісту протягом XVIII–XIX ст. досліджував І.І. Янжул. Особливо вчений наголошував на новій ролі держави в умовах розвитку ринкової системи, зокрема, вказував на необхідність втручання уряду в деякі аспекти приватної господарської діяльності та витрат, пов’язаних з недосконалістю економічного механізму вільної конкуренції [7, с. 6–10]. Вплив урядових витрат на розвиток народного господарства як нове явище економічного життя характеризував К.Г. Воблий: “З одного боку, держава, виступаючи в ролі великого споживача різних товарів, впливає на попит і ціни; з другого – через податкову систему, підвищуючи одні податки і скорочуючи інші, держава може здійснювати регулюючий вплив на розподіл доходів, може вносити певні корективи в цю важливу сферу народного господарства” [17, с. 229]. Таким чином, історичний аналіз сутності та динаміки державних витрат став науковою основою визначення регулюючої ролі державних фінансів в економічному розвитку.

Загальна тенденція, на яку вказують усі дослідники історії державних фінансів, полягала у зростанні сукупного обсягу державних витрат і збільшенні частки видатків на військові потреби та обслуговування державного боргу. Зокрема, К.Г. Воблий, проаналізувавши структуру державних витрат європейських держав, дійшов висновку, що на початку XX ст. “витрати на збройні сили – військо, флот, фортеці – становили зазвичай 1/3 і навіть 2/3 суми всіх чистих витрат держав (без видатків на стягнення податків і без видатків на експлуатацію державного майна і підприємств)... Протягом понад сорока років (1870–1914) державні витрати Росії зросли від 1/2 млрд. до трьох з лишком млрд. руб., інакше кажучи, збільшилися в шість разів” [17, с. 232–233].

Аналізу динаміки витрат державного бюджету присвячено працю П.Л. Кованька “Державні витрати Росії за предметами призначення за 1903–1911 рр.”. Мету свого дослідження автор сформулював так: “З’ясувати, яким чином вийшов наш державний бюджет із випробувань війни і революції” [18]. Стан державних фінансів у роки війни і особливо революційних потрясінь 1905–1906 рр. він називає критичним. Тим не менше, витримавши надзвичайне напруження, коли дер-

жавні витрати зростали небаченими темпами, вже в 1910–1911 рр. бюджет вдалося звести без дефіциту. Як показав аналіз, винна монополія і непряме оподаткування всередині країни, а також іноземні банкіри врятували уряд від фінансового краху. Переживши кризу, державне господарство не змінило структури доходів бюджету. Щодо державних витрат, то ситуація була дещо іншою, тому автор зосередив свою увагу на аналізі структури та динаміки державних видатків Російської імперії в зазначений період. Історико-аналітичне дослідження П.Л. Кованька є цінним не тільки як джерело інформації про стан і тенденції розвитку державних фінансів, насамперед – бюджетних витрат. Його праця містить критичний аналіз наявної на той час класифікації витрат за міністерською системою та обґрунтування систематизації державних витрат за предметами призначення, що дало реальну картину витрачання державних коштів. Крім того, порівняльний аналіз державних витрат у Російській імперії та в основних західноєвропейських країнах дозволив порівняти витрати різних держав на загальне управління, охорону здоров'я, освіту, науку тощо і визначити їх тенденції та особливості в різних країнах. Так, у Російській імперії частка витрат на загальне управління в державному бюджеті була найвищою, що свідчить про традиційне направлення казенних коштів на утримання адміністративно-поліцейського апарату замість забезпечення соціально-господарських потреб суспільства. Разом з тим, досліджуючи динаміку державних видатків, учений дійшов висновку, що події 1903–1907 рр. помітно вплинули на стан і тенденції державних видатків, життя вказало на необхідність перебудови державного господарства.

Ідеї західних вчених-економістів щодо місцевих фінансів досліджувались у докторській дисертації завідувача кафедрою поліцейського права Київського університету М.М. Цитовича “Місцеві видатки Пруссії у зв'язку з теорією місцевих видатків” (1898). Під час наукового відрядження до Німеччини вчений у Берлінському університеті відвідував лекції представників нової історичної школи А. Вагнера, Г. Шмоллера. Йому імпонувала ідея “природних” економічних законів, які не можуть бути відкриті шляхом логічного обґрунтування, а базуються на емпіричних даних. Разом з тим М.М. Цитович критикував погляди свого сучасника, німецько-австрійського економіста А. Шеффле, прихильника так званого “органічного” методу в соціології і провідника етико-антропологічних поглядів у політичній економії та науці фінансів [19]. Історичний підхід до аналізу фінансово-економічних явищ полягав у вивченні практичних проблем, а не в абстрактному формуванні теоретичних узагальнень. М.М. Цитовичу були близькі ідеї А. Вагнера про взаємозв'язок права й економіки, він наголошував, що економічне становище особистості залежить не стільки від її прав або здібностей, скільки від сучасної юридичної організації, яка сама є продуктом історичного розвитку. Таким чином, у межах історико-фінансових досліджень зароджувалася методологія фінансової науки.

Спроби ліберальних реформ у Російській імперії в 1860–1880 рр. активізували дослідження історичного досвіду фінансових і загальнодемократичних перетворень у західноєвропейських країнах. Відтак з'явилася наукова література, в якій висвітлювалося становлення інституту державного бюджету, розвиток фінансового законодавства та управління в окремих державах. За свідченням М.Х. Бунге,

державне рахівництво та фінансове управління стало предметом спеціального вивчення наприкінці 1850-х років, коли було розпочато підготовчі роботи щодо становлення служби Державного контролю в Російській імперії. До них можна віднести дослідження статс-секретаря В.О. Татарінова, який пізніше виступив головним автором бюджетної реформи, а саме: “Державна звітність у Бельгії”, “Державна звітність у Пруссії” та “Державна звітність у Франції”. Написані у 1855—1861 рр. за підсумками закордонних відряджень і докладного вивчення кошторисної справи, вони лягли в основу проекту модернізації державних фінансів, зокрема бюджету. Ретроспективному дослідженню організації державного господарства та аналізу бюджету Англії була присвячена робота М.Х. Бунге “Державне рахівництво та фінансова звітність в Англії” (1890). Вчений звернувся до досвіду Англії з тієї причини, що в цій країні розписи державних доходів і видатків мало різнилися із звітами про їх виконання. М.Х. Бунге наголошував, що усталений в Англії порядок був результатом тривалого історичного розвитку й це не дозволяло просто перенести в континентальну Європу готові норми фінансового права та організаційні форми [20]. Важливим результатом цих досліджень можна вважати обґрунтування положення про те, що яким би привабливим для запозичення не був національний досвід, кожна держава мусить самостійно пройти шлях формування інститутів державних фінансів, які є своєрідним сплавом державної влади, демократичного самоврядування та фінансово-господарської організації.

Поряд із критичним аналізом і теоретичним узагальненням історії фінансів у країнах Західної Європи, багато ґрунтовних праць українських вчених було присвячено дослідженню вітчизняних фінансових реформ і фіскальної політики. Серед таких особливе місце посідають роботи Л.М. Яснопольського “Нариси російського бюджетного права” та “Історичний огляд складання наших державних розписів і бюджетна реформа Татарінова” (1912). Аналізуючи джерела російського бюджету від XVII ст., Л.М. Яснопольський вказував на такі характерні риси ведення державного господарства, як невпорядкованість звітності, безконтрольність, відсутність законодавчих норм. Спроби модернізації фінансової системи, на думку автора, здебільшого закінчувалися невдачами через опір політичних кіл та консерватизм чиновництва. Так, дослідження етапів підготовки, розробки та реалізації плану фінансових перетворень М.М. Сперанського у 1810 р. підвело Л.М. Яснопольського до однозначного висновку: “Кинуті в обстановку реакції, мертве політичне й громадське середовище, до того ж в умовах кризового фінансового стану держави, ці ідеї мали зів’язати не розквітнувши” [21, с. 164]. Цілком у традиціях історико-фінансових досліджень своїх попередників і згідно з реаліями суспільно-економічних процесів вчений наголошував: “І як результат усієї політичної системи, в межах якої атрофія бюджетної правосвідомості та ідеї плановірності та закономірності у веденні державного господарства була лише одним з неминучих наслідків, ми бачимо пригнічений стан державного господарства, нездоланні дефіцити, падіння державного кредиту, нестійкість грошової системи” [21, с. 164].

Л.М. Яснопольський наголошував, що напередодні реформ другої половини XIX ст. і бюджет, і фінансова політика, і грошовий обіг перебували в кризовому стані й не могли забезпечити виконання тих завдань, які стояли перед країною.

Інституційні зміни державних фінансів стали нагальною необхідністю. Проект реформи, підготовлений В.О. Татариним, насамперед, передбачав раціоналізацію бюджету, але не обмежувався цим. Бюджетна реформа мала на меті пов'язати в єдине ціле всі три головні інститути системи державної звітності: бюджет, контроль і касову справу. Таким чином, вона передбачалась як елемент масштабнішого завдання, пронизаного загальними ідеями, а саме: законність і господарність у розпорядженні державними коштами, планомірність та єдність у державному господарстві, його підпорядкування загальнодержавним, а не відомчим інтересам. Більшість положень, запропонованих у проекті, увійшли до нових правил складання та затвердження бюджетних розписів, ухвалених у травні 1862 р. Чи не найбільшим здобутком фінансової реформи було проголошення принципу гласності відносно бюджету. За оцінкою Л.М. Яснопольського, фінансова реформа 1862 р. і подальші перетворення з організації та контролю фінансової діяльності започаткували прогресивні зрушення в модернізації державних фінансів відповідно до вимог ринкового середовища. Позитивну роль відіграли зовнішні чинники: з одного боку, вони слугували стимулом для встановлення засад публічності, обґрунтованості та збалансованості бюджету, підконтрольності та відповідальності суб'єктів фінансово-економічних відносин, а з іншого — вивчення досвіду країн з розвинутими фінансовими інститутами та системою державного управління сприяло відповідним інституційним змінам у вітчизняній господарській практиці.

Разом з тим реформа мала непослідовний характер, оскільки, розпочавши з організаційно-правової перебудови бюджетної справи, вона не змінила принципів формування та використання державних фінансових ресурсів, що визначалися характером державного устрою. В умовах збереження самодержавства, правил оподаткування, домінування політичних, а не економічних засад у розподілі державних видатків, досягти бюджетної рівноваги та ефективності фінансової системи було неможливо. Через відсутність єдності державної політики, невизначеність її правових основ і політичних механізмів реалізації здійснити реформу в повному обсягу не вдалося. Оцінюючи ступінь гласності в бюджетному процесі, Л.М. Яснопольський дійшов такого висновку: “Не можна заперечувати того, що визнати цей принцип (гласності. — *В.В.Н.*) для керівників державної та фінансової політики того часу означало б поставити й самих себе, й увесь політичний лад у неможливе становище. Гласність сумісна лише з політикою докорінних реформ, що йдуть до свого логічного кінця, інакше вона перетворюється на самозаперечення” [21, с. 201–202]. Отже, у дослідженні Л.М. Яснопольського було порушене питання про вплив політичних інститутів і законодавства на бюджет і стан фінансів.

У зв'язку з розвитком законодавства питанням теорії та практики фінансів присвятив свої наукові розвідки С.І. Іловайський. Так, у своїй вступній лекції як професора Одеського університету вчений виклав основні положення, що характеризували розвиток західної фінансової науки та фінансове становище провідних держав [22]. На документальних джерелах та історичних матеріалах він провів фундаментальне дослідження “Непряме обкладання в теорії та практиці” (1892), яке містило глибокий критичний аналіз теоретичних концепцій і

практичного досвіду побудови податкових систем та ролі непрямого оподаткування.

І.І. Янжул проаналізував політичні чинники бюджетного процесу в роботі “Як англійці критикують свої державні видатки: Ліверпульська асоціація фінансових реформ” (1880). Цей історико-фінансовий нарис об’єднав ряд статей, які публікувались у журналі “Вітчизняні записки” за 1879 р. і були присвячені дослідженню розвитку ідей вільної торгівлі в контексті перетворення англійських фінансів. Автор ставив собі за мету надати матеріали щодо питання державних витрат якомога більшої кількості науковців та фінансистів-практиків. Критичне дослідження англійського досвіду, на думку І.І. Янжула, мало сприяти теоретичній розробці фінансових питань і ефективній урядовій політиці у сфері державних витрат. Також ним був зроблений аналіз критики витрат англійського уряду на військове та морське міністерства, міністерство колоній та міністерство двору. Разом з тим він розглядав причини успіху фінансових реформ в Англії, роль політичних союзів і громадських організацій. Особливу увагу науковця привернув план фінансових перетворень у частині взаємозв’язку скорочення державних витрат і змін усієї адміністративної системи. Дослідивши критику витрат на міністерство колоній, автор виокремив положення, важливі для всіх держав, які мали колонії або федеративний устрій: вплив самоврядування на скорочення власних колоніальних витрат. Західноєвропейський досвід говорив про переваги виборних законодавчих органів, що діяли на засадах представницької демократії та забезпечували можливості оприлюднення і втілення прогресивних проектів, залучення компетентних, але далеких від влади фахівців до обґрунтування та розробки реформ. Для цього необхідно, зазначав І.І. Янжул, “щоб відкрита ким-небудь істина обернулася на благо всіх громадян, набула зовнішнього втілення, щоб влада побудувала у відповідності до неї ту загальнообов’язкову норму, яка повинна в майбутньому слугувати правилом поведінки однаково для можновладців і підлеглих” [23, с. IV].

На думку дослідника, ретроспективний аналіз фінансових реформ 1848–1858 рр. у Великобританії чітко виявив тенденцію до спрощення фінансової системи, зменшення кількості податків та зниження частки непрямого оподаткування. Підсумовуючи дослідження критичної діяльності Ліверпульської асоціації фінансових реформ, І.І. Янжул підкреслив ряд суттєвих моментів, які заслуговують на вивчення та впровадження. По-перше, широка свобода обговорення всіх питань, відверта критика суспільного та державного устрою Англії, що свідчила про громадянську зрілість суспільства та високий рівень демократії. Разом з тим у документах не згадувалося про зловживання кримінального характеру, злочини проти казенного майна тощо, що вказувало на виняткову рідкісність таких фактів у англійській фінансовій практиці. Це, у свою чергу, може слугувати доказом дієздатності всієї системи, можливості самовдосконалення державного устрою. По-друге, тісний зв’язок фінансових перетворень, і особливо скорочення державних витрат, із зміною адміністративної системи. Реформування адміністративного устрою спроможне не тільки спростити управління та підвищити його ефективність, але й скоротити непродуктивні витрати казни на утримання штату чиновників. Фінансова децентралізація та розвиток місцевого самоврядування були

суттєвими резервами зменшення урядових витрат. По-третє, громадські асоціації сприяли прозорості державної діяльності та підвищенню її ефективності. Широкий розвиток суспільних інститутів надав усій історії англійського управління стійкості, постійного прогресивного руху до вдосконалення всіх державних установ. Навіть консервативні міністерства змушені були здійснювати модернізацію, оскільки цього вимагали громадська самодіяльність і законодавчий почин. Успішність англійських реформ і благополуччя фінансів стало результатом вдалого поєднання творчої приватної ініціативи, правильного законодавства, свободи преси та активної діяльності суспільних інститутів. Англія вказала шлях, яким має простувати кожна країна, що намагається досягти тієї самої мети з найменшими втратами народних коштів і господарських сил [23, с. 165–166]. Положення про ключову роль інститутів громадянського суспільства у здійсненні ефективної фінансової політики на історичному матеріалі аргументував і К.Г. Воблий. Учений наголошував на тому, що знання економічних законів ще не забезпечує успіху в господарюванні, особливо державному [17, с. 51–52]. Велике значення мають політичні чинники та економічні інтереси, оскільки саме вони визначають можливість здійснення реформ, реалізації програм, дотримання законів тощо.

Таким чином, проблеми історії державного господарства та фінансових реформ перебували в центрі уваги провідних українських науковців XIX – початку XX ст. Історико-фінансові дослідження М.М. Алексеєнка, М.Х. Бунге, К.Г. Воблого, С.І. Іловайського, П.Л. Кованька, П.П. Мігуліна, О.М. Миклашевського, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.І. Туган-Барановського, М.М. Цитовича, Л.М. Яснопольського, І.І. Янжула та інших видатних учених слугували теоретичною основою розвитку фінансової науки та сприяли ефективному вирішенню практичних завдань фінансової політики.

Вивчення зарубіжної та вітчизняної історії фінансів і фінансової думки у вітчизняній економічній літературі XIX – початку XX ст. мало глибокий і систематичний характер. Головними напрямками історико-фінансових досліджень були такі: історія паперово-грошового обігу та державного кредиту; аналіз західноєвропейських концепцій фінансів; історія податкових систем і державних фінансів; розвиток теорії оподаткування; історико-критичний аналіз фінансових реформ; становлення державного рахівництва та фінансової звітності в західноєвропейських країнах. Значення цих досліджень полягає, по-перше, у глибокому теоретичному аналізі проблем фінансового господарства в їх історичній динаміці; по-друге, у формуванні на основі ретроспективного вивчення вітчизняної та зарубіжної практики концептуальних положень фінансової теорії; по-третє, в узагальненні та критичному аналізі модернізації державних фінансів у ході реформ; і головне – у визначенні на основі історико-теоретичного аналізу найбільш ефективних інституційних механізмів трансформації державного господарства. Це свідчить про роль історико-фінансових досліджень у теоретичному обґрунтуванні та інституційному забезпеченні сучасних ринкових реформ.

Українські вчені XIX – початку XX ст. зробили свій внесок у світову науку про фінанси. Проте, на наше переконання, значення історико-економічних

досліджень полягає не тільки і не стільки в аргументації національних пріоритетів у розвитку наукового знання, скільки у розкритті взаємозалежності розвитку науки і практики в конкретно-історичних умовах місця і часу, у виявленні тих здобутків теорії, які більшою мірою відповідали суспільним запитам та об’єктивним потребам своєї доби. Прикладом саме такої відповідності, затребуваності та суспільної значущості є теоретична спадщина української економічної думки.

Список використаної літератури

14. Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.). — К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1901. — С. 15.
15. Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. — 1915. — № 3. — С. 147.
16. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (Выкупная операция 1861–1907 гг.). — К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1914. — 484 с. [82 с. приложения].
17. Вобль К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория и финансы. — К. : Голос, 1918. — 252, IV с.
18. Кованько П.Л. Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг. Финансово-статистический очерк с 15 диаграммами. — К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1911. — С. 4.
19. Цытович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К. : Типография С.В. Кульженко, 1898. — С. 120.
20. Бунге Н.Х. Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии. — СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1890. — С. 51.
21. Яснопольский Л.Н. Очерки русского бюджетного права. 1. Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. — М. : Изд-во В.П. Рябушинского, 1912. — 298 с.
22. Иловайский С.И. Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств. — Одесса : Типография “Одесский вестник”, 1887. — 16 с.
23. Янжул И.И. Как англичане критикуют свои государственные расходы. — СПб. : Книгоиздательское т-во “Просвещение”, 1908. — 167 с.

References

14. Kovan'ko P.L. *Glavneishie Reformy, Provedennye N.Kh. Bunge v Finansovoi Sisteme Rossii. Opyt Kriticheskoi Otsenki Deyatel'nosti N.Kh. Bunge kak Ministra Finansov (1881–1887 gg.)* [The Most Significant Reforms Performed by N.Kh. Bunge in Russia's Financial System. Experience of the Critical Estimation of the N.Kh. Bunge's Activity as a Minister of Finances (1881–1887)]. Kiev, Typography of Imperial St. Vladimir Univ., 1901, p. 15 [in Russian].
15. Tugan-Baranovskii M.I. *Vitte i Bunge kak Ministry Finansov* [Vitte and Bunge as Ministers of Finances]. *Severnye Zapiski – Northern Notes*, 1915, No. 3, p. 147 [in Russian].
16. Kovan'ko P.L. *Reforma 19 Fevralya 1861 Goda i Ee Posledstviya s Finansovoi Tochki Zreniya (Vykupnaya Operatsiya 1861–1907 gg.)* [Reform on February 19, 1861 and Its Consequences from the Financial Viewpoint (The Buyout Operation in 1861–1907)]. Kiev, Typography of Imperial St. Vladimir Univ., 1914. 484 p. [in Russian].
17. Voblyi K.G. *Nachal'nyi Kurs Politicheskoi Ekonomii. Istoriya, Teoriya i Finansy* [Starting Course of Political Economy. History, Theory and Finances]. Kiev, Golos, 1918, 252, IV p. [in Russian].
18. Kovan'ko P.L. *Gosydarstvennyye Raskhody Rossii po Predmetam Naznacheniya za 1903–1911 gg. Finansovo-Statisticheskii Ocherk s 15 Diagrammami* [State's Expenditures of Russia on Purposeful Objects in 1903–1911. Financial Statistical Essay with 15 Diagrams]. Kiev, Typography of Imperial St. Vladimir Univ., 1911, p. 4 [in Russian].

19. Tsytovich N. *Mestnye Raskhody Prussii v Svyazi s Teoriei Mestnykh Raskhodov* [Local Expenditures of Prussia in the Connection with the Theory of Local Expenditures]. Kiev, Typography of S.V. Kul'zhenko, 1898, p. 120 [in Russian].

20. Bunge N.Kh. *Gosudarstvennoe Schetovodstvo i Finansovaya Otchetnost' v Anglii* [State's Accounting and Financial Records in England]. St.-Petersburg, Typography of Imperial Acad. of Sci., 1890, p. 51 [in Russian].

21. Yasnopol'skii L.N. *Ocherki Russkogo Byudzhetnogo Prava. 1. Istoricheskii Obzor Sostavleniya Nashikh Gosudarstvennykh Rospisei i Byudzhelnaya Reforma Tatarinova* [Essays on the Russian Budgetary Right. 1. Historical Review of the Formation of Our State's Acts and Tatarinov's Budgetary Reform]. Moscow, Publ. House of V.P. Ryabushinskii, 1912. 298 p. [in Russian].

22. Ilovaiskii S.I. *Opreделение, Coderzhanie i Znachenie Nauki Finansovogo Prava v Svyazi s Kratkim Ocherkom Finansovogo Polozheniya Glavneishikh Gosudarstv* [Definition, Contents, and Meaning of the Science on Financial Right in Connection with a Short Essay on the Financial Position of the Most Principal States]. Odessa, Typography of "Odesskii Vestnik", 1887. 16 p. [in Russian].

23. Yanzhul I.I. *Kak Anglichane Kritikuyut Svoi Gosudarstvennye Raskhody* [How Englishmen criticize Own State's Expenditures]. St.-Petersburg, Prosveshchenie, 1908. 167 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 9 листопада 2012 р.
